

МОДЕРНІЗАЦІЯ І СТАНОВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІЇ

Висвітлюється вплив модернізаційних чинників ХІХ ст. на формування української нації, розглядається проблема «Іншого» як необхідна умова націотворення.

Ключові слова: модернізація, етнос, нація, ідентичність, спільнота

Освещается влияние модернизационных преобразований ХІХ века на формирование украинской нации, рассматривается проблема «Другого» как необходимое условие образования наций.

Ключевые слова: модернизация, этнос, нация, идентичность, общество

The article examines the impact of the modernization factors in the 19th century on the formation of Ukrainian nation. It also examines the problem of the «Other» as a necessary condition for nation-building processes. It is possible to assume, that at the beginning of the 20th cent. Polish-Ukrainian conflict, caused by a fight between two national elite groups, grew into confrontation between the two nations. Radicalization of Ukrainian and Polish national movements unavoidably raised a question: who will own Eastern Galicia? It motivated Ukrainians to become stronger ideologically and organizationally, enforce resistance towards Polish encroachment. Before World War I Ukrainians in Galicia developed wide public political and cultural activities, they also built association aimed at establishing independent political life. This association was far more developed compared to the one created by Ukrainians in Russian Empire. Ukrainian people, due to modernization processes, in opposition with power of the Russian and Austria-Hungary empires as with «Other», created at the beginning of 20th cent. an «imaginary association» to be recognized later as Ukrainian nation.

Keywords: modernization, ethnosc, nation, identity, community

Концепція нації як уявної спільноти, яку запропонував Бенедикт Андерсон, набула визнання, нині її приймає значна частина дослідників націоналізму. Один із важливих наслідків виникнення цієї концепції полягає в тому, що між моментом, коли нація «уявна», тобто коли її образ, який ми умовно будемо називати ідеологічною або ідеальною Вітчизною, виникає у представників еліти, і моментом, коли відповідна цьому національна ідентичність утверджується серед більшості членів цієї уявної спільноти й отримує політичне оформлення, лежить значний відрізок часу.

Щоправда, донедавна було прийнятним вбачати в націоналізмі винятково трибалізм (як про це писав К. Поппер), архаїзм, стихійність, пережитки племінних інстинктів. До певної міри ствердженню цього погляду сприяли самі діячі національних рухів, які намагалися відрахувати історію власних націй з найдавніших часів. Ідеологи націотворення вважали, що чим давніша нація, тим краще, тому кожна «нація, що поважає себе», намагалася якнайшвидше набути історію, що тягнулася б углиб віків (румуні сприймали себе як спадкоємці даків, поляки асоціювали себе з сарматами, ми, українці, перейнявши від поляків цю легенду, також вели початок від сарматів, що зафіксовано в «Історії Русів», хоча вказувалось і на пряме походження від трипільців).

Необхідною складовою ідеології націотворення була теза про «природність націй», що зображалися майже вічними компонентами Божого помислу і в будь-якому разі сприймалися як необхідний продукт довгого, вимірюваного багатьма століттями історичного розвитку, в процесі якого формувалися національні особливості. В підсумку, навіть противники націоналізму повірили цій «давнині» і «природності» націй, але тільки зробили з неї висновки про ворожість прогресу і цивілізації характеру національного початку.

Тільки в останні десятиліття ХХ ст. зусиллями Е. Хабсбаума, Е. Геллнера, Б. Андерсона та інших дослідників націоналізму, що розробляли так звану «конструктивістську парадигму», стало зрозуміло, що нації з'явилися (їх «винайшли») зовсім нещодавно, на початку ХХ ст. Згідно з відомою тезою Е. Геллнера, не «нації породжують націоналізм, а націоналізм нації». Некоректно стверджувати, ніби нації «склалися», «визрівали» впродовж століть і «прокинулися» лише в ХІХ ст., це суттєво викривлює історичну перспективу. Ні, нації — продукт епохи Модерну, що прийшов на зміну релігійним, локальним, племінним ідентичностям попередніх епох. Нація починається зовсім не з народної ірраціональної стихії, а з групи інтелектуалів, що створюють концепцію нації і поширюють її через систему освіти, через газети й популярну літературу.

Мета нашої статті — висвітлити вплив модернізаційних чинників ХІХ ст. на формування української нації, розглянути проблему «Іншого» як необхідну умову націотворення.

Формування націй зовсім не було стихійним і випадковим, воно потребувало свідомих організаційних зусиль і суттєвих витрат. Неписьменного селянина, що прийшов у місто з глухого села і розмовляв одним з місцевих діалектів, необхідно було навчити єдиній національній мові, при цьому переконавши його, що він належить до тієї самої нації, що й вихідці з інших регіонів країни.

Зрозуміло, одним з головних аргументів у національному будівництві була саме «природність нації» та її багатостолітня історія. Він виявився настільки сильним, що не тільки неписьменні селяни, але й багато інтелектуалів не спромоглися тут розгледіти модерний конструктивізм і побачили в нації певний артефакт стихійних племінних інстинктів [28].

Водночас те, що нації сконструйовано, всупереч думці багатьох, зовсім не означає, що їх взагалі «не існує». Навпаки, нації існують саме тому, що їх вигадали. І багатьом досить «природним реальностям» залишається тільки мріяти про ту ефективність, з якою функціонують сконструйовані нації, з XIX ст. і до сьогодні.

«Геллнер настільки стурбований тим, щоби показати, що націоналізм прикривається маскою фальшивих претензій, що прирівнює “конструювання” до “фабрикації” і “несправжності”, а не до “уявлення” і “творіння”. Спільноти варто розрізняти не за їх несправжністю/справжністю, а за тим стилем, в якому вони уявляються» [1, с. 31].

Хоч як дивно, але саме конструктивістська концепція нації набуває завершеності. Руйнується стара суперечність між вільним вибором індивіда і колективною спільнотою, що мимоволі склалася (постулат націоналізму), до якої він має належати. Націю конструюють не історія, природа і безособові сили, а конкретні (найчастіше високоосвічені) індивідууми за допомогою досить раціональних методик і практик. Нація — підсумок індивідуальної творчості, якою буде нація (які їй припишуть риси, який політичний устрій вважатимуть таким, що найбільш відповідає їй), визначають конкретні люди, роблячи цілком усвідомлений вибір.

Зрозуміло, що цей вибір може бути невдалим і навіть злочинним, що траплялося в історії XX ст., але такими вже є ризики, що їх несе з собою людська історія [28].

Звичайно, окремих індивідів не може визначити, якою буде вся нація в цілому. Індивід народжується у певній нації і має зважати на національну ідентичність, яка існувала до нього. Водночас характер нації свідчить про те, що нації існують для людей, а не люди — для нації. В межах націй індивідууми покликані вирішувати власні соціальні й політичні завдання, і тому саме від їхнього усвідомленого вибору залежить, якою буде та нація, до котрої вони себе зараховують.

З іншого боку, не варто сприймати нації винятково в інструментальному ключі й вважати їх вторинним додатком до первинної реальності конкретних індивідів. Саме на подібному припущенні про виняткову інструментальність націй, що існують ніби тільки для того, щоб обслуговувати індивідуальні запити, будується більша частина критики націоналізму. Власне, нації намагаються зіставити з іншими спільнотами — більш ло-

кальними (на зразок міської чи сільської громади) або більш універсальними (наприклад, церкви). Поряд з нацією важливими для індивідуальної ідентичності виявляються інші типи спільнот. Досить часто в площині не-національних (релігійних, регіональних) спільнот лежать і індивідуальні інтереси. Тоді чому саме нація має перевагу порівняно з усім іншим? «Націоналісти повинні надати критерій, завдяки якому цінність національної спільноти можна було б зрівняти з іншими типами спільнот» [31, с. 111–127]. Критики запитують: чому б тоді родинним групам і релігійним об'єднанням, які відіграють у житті конкретних індивідів не меншу роль, ніж відіграє її належність до тієї чи іншої нації, не надати право політичного самовизначення, якщо його вимагають для націй? Подібні заперечення, що протиставляють інструментальну і сконструйовану націю множинності інтересів «реального» індивіда, засновані на життєвості досі метафізичного мислення. Новоевропейській людині ще важко мислити історичними категоріями, розпізнаючи за кожною без винятку сутністю її «археологію» (в розумінні М. Фуко), її історичну зумовленість. Ми свідомо визнаємо, що дещо винайдено, сконструйовано, виникло в певну історичну епоху, але при цьому не можемо уникнути спокуси поряд з цим винаходом поставити певну метафізичну реальність саму по собі, яка не має історії і до якої необхідно зводити все історично сконструйоване [28].

Винахід нації і винахід індивідуума відбулися в рамках єдиного проекту Модерну. І саме тому самовизначення індивідуума можна поставити в один ряд саме з самовизначенням нації, але не з самовизначенням, наприклад, релігійної общини, яка зовсім не з Модерну веде свій відлік. Індивідууми з'явилися разом з націями. Індивідуума створила індустріалізація, виринаючи людей зі структури традиційного аграрного соціуму, в якому суб'єктністю володіла сім'я, церковна община, село, але аж ніяк не окрема людина. Нова, національна ідентичність була покликана зв'язати розрізаних індивідів у нове ціле, об'єднане вже не стільки структурою, скільки через загальну ідеологію і культуру. Нація, що формувалася, поповнювалася індивідуумами, які виникали, і водночас стимулювала їхню появу, прискорюючи руйнацію традиційних суспільств через культурну уніфікацію. «Повсюдний наступ сучасності залежав від руйнації множинності слабко пов'язаних локальних структур і їх заміщення культурою, заснованою на мобільності, анонімності, освіченості, індивідуалізованості. Це стало умовою, що зробило націоналізм визначальним і всепроникним» [32, с. 86].

Паралелізм нації та індивідуума був загальноприйнятий. Нації сприймалися як збирачі індивідів, які володіють характерними особливостями й законними інтересами. Вимоги свободи самовизначення нації та вимоги свободи самовизначення індивіда в літературі XIX ст. висувалися як єди-

не ціле. Одне було немислиме без іншого. «Права особистості могли підкріплюватися аналогічним концептом національних прав, які вимагали нації як «колективні індивідууми» [33, с. 62–90].

Водночас, розглядаючи формування націй на підставі модернізаційних процесів, не можна заперечувати етнокультурного підходу, за якого, як відомо, нація визначається через об'єктивні характеристики, що виражають етнокультурну ідентичність, такі як історична територія, спільні міфи й історична пам'ять, масова, публічна культура.

На певному етапі конструктивістський і етнокультурний підходи перетинаються. Так, згідно з етнокультурним концептом, нація має особливий аутентичний статус, і націоналізм тут означає пробудження нації та її членів до справжнього колективного «Я», тобто нація і її індивіди чинять так, як їм підказує внутрішній голос цієї спільноти.

Представники етнокультуризму розглядають національне пробудження як виділення національних інтересів, що існували до і поза націоналізмом, а роль націоналістичних сил у цьому контексті полягає в пробудженні нації та її членів до усвідомлення їхньої справжньої колективної самості, заснованої на історичному минулому.

Стосовно дослідження в українській історичній літературі проблем становлення української нації, то першочергово треба відзначити загальнотеоретичну працю Г. Касьянова «Теорії нації та націоналізму» [11].

В книзі розглядаються традиційні й сучасні теорії нації та націоналізму. Висвітлюються такі проблеми, як генеза націй і націоналізму; культурні, соціальні, політичні й ідеологічні передумови виникнення націй і появи націоналізму як ідейної течії. Останній розглядається як глобальний суспільно-політичний, культурний та ідеологічний феномен. Особлива увага приділяється західним науковим теоріям націоналізму, майже невідомим українському читачеві. Йдеться також про внесок української політології в розробку проблем нації та націоналізму. Узагальнюються найсучасніші теоретичні розробки з даної проблематики.

Формування української нації в руслі етногенетичних концепцій аналізували А. Пономарьов [24], Я. Дашкевич [8, с. 8–15], Я. Ісаєвич [9, с. 16–22] та, звичайно, І. Лисяк-Рудницький [17].

Модерністську версію націогенези українського народу запропонував американський учений Р. Шпорлюк [35, с. 89–92]. Він вважає, що в основу аналітичної схеми, необхідної для розгляду творення «модерної української нації», можна покласти, по-перше, ідею Б. Андерсона про «уявні спільноти», а по-друге, думку Л. Грінфелд про те, що майже всі сучасні нації творилися чи формувалися в умовах протистояння з іншими націями. Становлення української нації Р. Шпорлюк розглядає в контексті світової

історії: поширення націоналізму, нерівномірного розвитку різних країн, виникнення конкуренції між «передовими» і «відсталими» націями.

Але першим академічним дослідженням, у якому висвітлюється становлення української нації, стала праця В. Смолія та О. Гуржія [26]. Її автори наголошували, що вони використали традиційний понятійний апарат, прийнятий у більшості вчених країни. Вони виходили з того, що народність є продуктом феодального способу виробництва і її характеризують такі ознаки, як спільність мови, території, господарства й культури, а також наявність певних рис характеру, господарських зв'язків, етнічна самосвідомість. Під час переходу від феодалізму до капіталізму ці ознаки кристалізуються і стають визначенішими, наповнюються ширшим якісним змістом, тобто народність переростає у вищу етносоціальну спільність, якою є нація [12].

В цьому контексті не можна не згадати дослідження львівського історика Я. Грицака [7], який зробив першу спробу «реформулювати» новітню «модерну» історію України в руслі західних концепцій націогенези. Він вважає, що можна говорити про існування двох різних типів націй — «домодерних» і «модерних». Відповідно, коли йдеться про нормування «модерної» української нації, варто аналізувати процеси, що розгорталися в XIX–XX ст., коли ж йдеться про «домодерну» чи «ранньомодерну» націю — має йтися про XVI–XVII ст.

Звичайно, тут вказано тільки найвідоміші дослідження про творення української нації. Водночас не можна обійти російських досліджень проблеми. Перш за все — це праці О. Міллера [21] й О. Неменського [23, с. 17–25], де автори намагаються подивитися на дане питання з боку, але цей бік, відповідно, російський, і при намаганнях бути неупередженими щодо прагнень українського народу бути незалежним не тільки в соціально-політичному аспекті, а й у національному, їм ця неупередженість не вдається.

Розглядаючи становлення української нації, необхідно акцентувати на тому, що ми є самодостатнім народом, який стояв біля витоків Київської держави, котра входила в цивілізаційну сім'ю інших європейських народів. Будь-які спроби заперечити або піддати сумніву цю аксіому приречені на провал. Але не всі з цим хочуть погодитись. Особливо це стосується, як не дивно, не тільки російських науковців, але й представників усього російського суспільства, від пересічного громадянина і до президента держави. Без сумніву, тема України пронизана потужними емоційними потоками й не залишає байдужими. В українських справах, як у футболі, розбираються всі. Значна частина російського суспільства має з цього приводу свою думку. Повністю відповідно до законів функціонування масової свідомості думки ці психологічно комфортні. Вони подають українську

реальність так, що картинка, яка склалася, підвищує російську самооцінку. Так складається стійка інерція у сприйнятті української теми.

Ставлення до України насичене далеко не випадково. З моменту розпаду СРСР у російській свідомості живе травма, пов'язана з Україною. Травма ця періодично загострюється і чітко дає про себе знати, але проявляється й у спокійні часи, оскільки не викорінена і не знаходить практичного вирішення. Іншими словами, проблема незалежної України зачіпає складний прошарок невитравлених комплексів, міфів, ілюзій, емоційних посилень та ірраціональних очікувань.

У найзагальнішому розумінні йдеться про специфічну травму, яку переживає імперська свідомість унаслідок розпаду імперії. За всієї казенної риторики про непорушну дружбу радянських народів масова етнічна російська людина усвідомлювала, що в Радянському Союзі жили «свої» і «чужі». І перше, і друге було до певної міри умовним. Узбеки та азербайджанці не були зовсім чужими. Тією мірою, якою вони усвідомлювали себе радянськими людьми, приймали радянську культуру, асимілювалися, розмовляли російською, вони були «наші». Але, можна сказати, другого порядку. Разом з ними були й інші «наші» — українці та білоруси. Антропологічна близькість, життя поряд упродовж століть, взаємопроникність культур, близькість мови, стійка русифікація у другому поколінні українців і білорусів, що жили в російському середовищі, робили їх «нашими» першого порядку.

Але, як виявилось, це було не абсолютно. Українець і білорус успішно асимілювалися в російському середовищі, й це було добре. Але в своєму середовищі вони зберігали національну особливість, і це було погано. Навіть не те, що погано, але якимось дивно і безглуздо. Можна зберегти борщ і вареники, але для чого розмовляти смішною українською/білоруською мовою, спотворюючи нормальну російську, росіянин, як свідомий або стихійний носій імперської ідеї, просто не розумів. Відповідно, ця обставина фіксувалася й у російській свідомості з'являлася тривога: тривога, що вона стикається з чимось (або кимось) іншим.

Після розпаду СРСР ситуація в деяких аспектах тільки загострилася. Прийняти крах радянської імперії як історично закономірну подію більшість традиційно орієнтованих росіян поки не готові. Тим більше, що з найвищих російських трибун звучать слова про те, що розпад СРСР — найбільша геополітична катастрофа минулого століття.

Мовляв, винні українці та білоруси. Перш за все — українці. Білоруси хоча б на рівні декларацій говорять про союз з Росією, а Україна балансує між Сходом і Заходом, реалізуючи стратегічний курс на незалежність. У цьому є певна абсурдність і несправедливість. Адже українці «наші», це май-

же «ми». Але з поведінки українців очевидно, що вони так не вважають. Відмовившись від статусу «наших», українці зрадили спільну справу. Це як втеча, можливо, не дуже коханої, але звичайної дружини, або дорослої вже дитини, що пішла у самостійне життя проти волі авторитарних батьків. Якщо є «незалежна Україна», то немає і не може бути повноцінної імперії. Якщо є українська нація, то немає імперського російського народу, що включав у себе велико- мало- і білорусів. Українці, з погляду пересічних росіян, зраджують великому принципу інакшості Росії щодо Європи, великому протистоянню, страху і ненависті до Заходу, які заповідав іще Олександр Невський. Іншими словами, стійке існування України як справжньої незалежної держави створює гостру проблему і для традиційно орієнтованої російської свідомості, і для владних та наукових кіл Росії.

Як відомо, росіяни й українці формувалися в рамках державних утворень, що представляли якісно різні політичні та цивілізаційні спільноти. Золота Орда — периферійне породження Монгольської імперії — мала стосунк до китайської і середньоазійської культурної традиції. Велике князівство Литовське і Річ Посполита були периферією західноєвропейської культурної традиції. Внаслідок етнокультурного синтезу росіяни й українці всмоктали культурні установки, що суттєво відрізнялися, а це позначилося на ментальності й почало усякмокуватися в народах Росії і України.

На рубежі епох, які розділяли Середньовіччя та Новий час, росіяни й українці, які мислили досить релігійно, жили в різних державах (і ця обставина закривала від них суттєві відмінності в культурних та політичних сферах) і центрувалися на спільному — вірі. Новий час приніс політичне об'єднання росіян та українців у складі Росії. Тут і виникає складний, а досить часто й трагічний досвід співжиття, який дав двом сторонам змогу усвідомити не тільки спільність, але й різницю між ними. В традиційному імперському суспільстві існує один універсальний рецепт зняття відмінностей — асиміляція. Українці — чисельно могутній, енергійний народ, соціально рівний російському. Асиміляція йшла повним ходом, однак з середини XIX ст. розгортається становлення української нації. Воно зумовлене логікою розпаду традиційних суспільств і фіксує занепад традиційних поліетнічних імперій. Те саме переживали чехи, словаки, фіни або хорвати. З іншого боку, формування нації можна розглядати як відповідь українського народу на історичний виклик, заданий асиміляцією. За таких умов етнос або доростає до нації, або щезає. Українці як ціле не знайшли в собі готовності до переходу в історичне небуття, і ця колізія проходить через усю історію нашого народу [Див.: 30, с. 21–25].

Продовжуючи, ми хотіли б послатися на російського історика О. Міллера, відомого дослідника національних проблем, зокрема українських. «До

цих пір, — пише він, — існувало два способи розповідати історію російсько-українських відносин в XIX ст. В одному випадку — це історія про те, як у прагненні до самовизначення нація, подібно до трави, що пробивається крізь асфальт, обов'язково долає всі перешкоди, створювані антиукраїнською політикою імперії. В іншому випадку йдеться про те, як завдяки вкрай невігідному збігу обставин, польська й австрійська інтрига, використовуючи як свідоме і несвідоме знаряддя нечисельну і чужу народним інтересам групу українських націоналістів, розкололи єдине тіло великої російської нації, відтворене після об'єднання в складі Російської імперії основної частини земель колишньої Київської русі. Не можна сказати, що прибічники цих підходів щодо теми діляться чітко за національною ознакою, але зрозуміло, що перший характерний для української історіографії, а другий був особливо популярний в російській дореволюційній націоналістичній літературі» [21].

Але виникає запитання. Чому підхід щодо використання українських націоналістів польською і австрійською стороною проти Російської імперії був характерним тільки в XIX ст. серед російських націоналістів? Чи змінилося що-небудь у цьому підході з боку російських дослідників і самого О. Міллера? Дозволимо собі ще одну цитату названого автора. «Уявімо собі, що не сталося би поділів Речі Посполитої, — пише О. Міллер. — Це досить правомірне припущення. Тоді ми були б свідками принципово іншого шляху формування національної ідентичності на лівому березі Дніпра і на правому. Вірогідно, ті, хто жив на лівому березі, стали б частиною російської нації, а в Речі Посполитій сформувалася б якась інша східнослов'янська нація, можливо, спільна для предків тих, кого ми називаємо сьогодні українцями і білорусами» [19, с. 69].

По-перше, хочеться нагадати авторові цих рядків, що в історії немає умовного способу, по-друге, Російська імперія не могла не поділити Річ Посполиту разом з Австро-Угорщиною і Пруссією, бо сам принцип існування імперії, тим більше одвічно агресивної Російської — це загарбання чужих земель і, по-третє, О. Міллер в опосередкованій формі підтримує ідею попередників з XIX ст. про те, що справді, якщо відбувся поділ Речі Посполитої, австрійська і польська сторони «використали групу українських націоналістів... для розколу єдиного тіла великої російської нації».

Найбільше, що турбувало і турбує російську сторону — це те, що не відбулося асиміляції українського народу, через що й виникло питання України й українців. Тут необхідно сказати: в традиційному суспільстві негативне ставлення до представника іншого народу — нормальний інструмент асиміляції. Воно не обов'язково має крайні форми, але є постійно, підштовхуючи мігранта прийняти культуру середовища проживання.

Тиск на «іншого» — втілення інтегративної інтенції традиційної культури. Так було скрізь і завжди. В імперії ж ці процеси гублять симетрію. Асиміляція в народ — імперобудівник стає санкцією держави і стверджується у свідомості цього народу як природний і єдино можливий сценарій. Асиміляція в народ — імперобудівник проходить через усю імперію традиційних імперій. Уповільнення або злам такого процесу — свідчення близького кінця імперії.

З усього цього росіянин, який традиційно (і не тільки традиційно) мислить, виходив з того, що з часом усі зросійщаться. Українська ідентичність сприймалася як пережиток. Як щось, чому рано чи пізно приречено відійти. Відіме ж церква до настання перемоги комунізму. В ідеологічних документах прямо про це ніде не зазначалося. Влада обходила формулою «розквіту і зближення соціалістичних націй». Але реальна національна політика радянської держави перебувала в руслі традиційної імперської логіки, що знаходило повне розуміння серед російського населення метрополії.

Все було абсолютно закономірно й очікувано. Від епохи Івана Грозного Московське царство існувало як імперія. Спочатку імперська ідея надихала еліту Московії, яка створювала «державу». Далі, впродовж чотирьох століть, усе російське суспільство створювало імперію, жило в ній, отримувало блага і несло тягар імперського існування. Імперська свідомість увійшла в плоть суспільства, просякла всі рівні культури, відбилася в масовій психології.

Як зазначалося, імперія — це особливий спосіб політичної інтеграції величезних просторів, що відповідає певній стадії історичного розвитку. Але ця констатація — сухе аналітичне судження. Для людей традиційних поглядів, що формувалися в рамках імперського буття, імперія — цілий космос, спосіб життя, система світобачення і світовідчуття. Саме цей космос для них єдиний, іншого вони не знають і не приймають. Традиційна людина схильна сприймати стійке як вічне і незмінне. Тим більше, що про вічність і непорушність СРСР їй говорила державна ідеологія. З цих позицій розпад імперії — випадковість, протиприродний збіг обставин, результат змови ворожих сил, що знайшли підмогу всередині «нашого» суспільства. І цією «підмогою» зазвичай були українці. А ось якби їх вдалося асимілювати...

А тепер про асиміляцію. В нашому випадку є нагода провести паралель з подіями, які відбувалися в Австро-Угорщині навколо єврейського питання і в Російській імперії навколо українського.

Після кінця епохи Просвітництва, відзначеної «Едиктом терпимості щодо віденських євреїв» від 2 січня 1782 р., правове становище євреїв невпинно погіршувалося до 1848 р. включно. Їх, тим не менше, і далі «терпили» —

«терпіли» ініціативи й підприємницьку діяльність тих євреїв, які приносили монархії користь. Але ситуація в цілому не покращувалася і в єврейському середовищі почала переважати, в інтересах виживання, ідея асиміляції, яка трактувалася, передусім, як перехід у католицизм або протестантизм [16, с. 363–364].

Ситуація дещо змінилася після подій 1848 р., а особливо з настанням так званого періоду австрійського лібералізму — з 1859 до кінця 1870-х рр. Австрійська ліберальна традиція завжди поєднувалася з політикою онімечення та централізму, вона спиралася на природний союз, що склався між асимільованими євреями, які вважалися «державним народом», і австро-німцями. 1877 р. лідер найбагатших віденських євреїв Г. Еллінек заявив: «Євреї особливо близькі до німецької нації, вони — прибічники Австрії, що базується на сильній централізованій владі» [16, с. 369]. Зрозуміло, чому Франц Йосиф докладав таких зусиль, щоб стримати поширення антисемітизму у своїй імперії.

Хоча в Конституції 21 грудня 1867 р. в параграфі 19 зазначалося: «Всі народи нашої держави рівноправні, і кожен народ володіє невід’ємним правом на збереження своєї нації і мови», — на євреїв цей закон не поширювався, оскільки в Австро-Угорщині вони самостійною нацією не визнавалися. В законі взагалі не згадувалися «євреї», там було тільки «іудейське віросповідання», а ідиш не мав статусу національної мови [16, с. 369]. Лише в кінці XIX ст. було визнано, що євреї утворюють народ: сьомий том офіційної енциклопедії «Народи Австро-Угорщини», що вийшов 1883 р., було цілком присвячено євреям. Однак питання про те, чи мають право євреї Австро-Угорської імперії вважати себе нацією поряд з іншими, залишалося предметом гарячих суперечок протягом 1880-х рр.

У читача може виникнути запитання: а до чого тут євреї? Але, як бачимо, незважаючи на те, що заради виживання вони змушені були погоджуватися на асиміляцію, незважаючи на те, що при цьому займали досить значне місце як у соціально-економічній сфері, так і в культурі Австро-Угорської імперії, їм було відмовлено у статусі нації і власній мові. Чи не бачимо ми щось подібне, тільки в більшому й гіршому масштабі, у становищі українців Російської імперії?

Хоча, на перший погляд, може видаватися зовсім інша картина. «Українцям, які офіційно вважалися росіянами, в принципі була відкрита будь-яка кар’єра — за умови, що вони володіли російською мовою. Не було перешкод і в дітей від змішаних шлюбів росіян і українців. Українці виділялися і не принижувалися і за конфесійними ознаками», — пише Андреас Каппелер [10, с. 134–135]. Щоправда, з приводу останнього, він забув додати одне — якщо українці сповідували православ’я.

Варто зазначити, що культурна та історична специфіка України, так само як і особливий патріотизм українців, були до певної міри прийнятні в очах прибічників концепції великої російської нації доти, доки не починали цій концепції суперечити. Більше того, в першій половині XIX ст. українська специфіка викликала живий інтерес у Петербурзі та Москві як більш яскравий, романтичний варіант російськості [34, с. 173–190].

Літературні твори «малоросійським діалектом», що віддзеркалюють специфіку місцевого життя, викликали цікавість у Петербурзі та Москві як частина російської літератури, але спроби трактувати цей «діалект» як окрему від російської, самостійну українську мову була для прибічників концепції великої російської нації непринятною.

Український націоналізм заперечував малоросійську ідентичність, яка могла мирно співіснувати з загальноросійською, і створював свій образ ідеальної Вітчизни, провокуючи конфлікт і з польським, і з російським. Українська ідея «забирала» в російській не просто частину національної території, але й «Київ — матір міст російських», місце православної віри і державності, а також позбавляла ідеологічної підстави в конфлікті з польським рухом.

Виклик з боку інших націоналізмів імперський уряд і російська громадська думка сприймали як виклик «ззовні», тоді як загроза українського націоналізму для прибічників загальноросійської нації була диверсією зсередини «національного» тіла. Включно до царювання Олександра III, відомого задалегідь приреченою на провал спробою провести русифікаторську асиміляторську політику в масштабі всієї імперії, русифікація на окраїнах була обмеженою. Це могла бути, якщо скористатися терміном Е. Тадена, адміністративна русифікація в дусі політики Йосифа II в Австро-Угорській імперії, спрямована на забезпечення сприятливіших умов функціонування централізованого урядового апарату. В певних умовах русифікація могла стати репресивним заходом, своєрідним покаранням за нелояльність, як це було в Царстві Польському після повстань 1830–1831 і 1863–1864 рр. Але в обох випадках завдання тотальної мовної асиміляції місцевого населення не ставилося. В результаті, репресії проти польської культури в Царстві Польському, тобто на території з переважанням етнічно-польського населення, могли бути предметом торгу, на відміну від таких самих і більш жорстких заходів у Південно-Західному краї та в частині Західного, тобто на «одвічно руських землях», тому що тут вони були засобом зросійщення, котре трактувалося як відновлення справжнього характеру цих земель, викривленого під час колонізації [21]. Як відбувалися ці репресії щодо українського народу, ми покажемо на «мовному» прикладі. Вже напередодні 1862–1863 рр. у царської бюрократії оста-

точно утвердився погляд, згідно з яким усе населення західних окраїн слід було навчати грамоті «загальноросійською» літературною мовою. Українська мова мала залишитися на становищі діалектів, для «домашнього вжитку». Спроби поляків використати латиницю для української однозначно сприймалися як прагнення перетягти українців на свій бік, а в тих, хто вже мислив націоналістичними категоріями, вбачали бажання «розколоти» загальноросійську націю, що формувалася. Без сумніву, в політиці щодо української мови поєднувалося прагнення нейтралізувати спроби поляків провести (і за допомогою алфавіту також) на цьому просторі цивілізаційний кордон по кордону Речі Посполитої 1772 р. і асиміляторський план об'єднання всіх східних слов'ян імперії в межах «загальноросійської нації» [18, с. 90].

Після повстання 1863 р. і прийняття Валусівського циркуляру та Емських інструкцій 1876 р., що різко обмежили дозволена сферу застосування української мови, влада й далі намагалася контролювати український мовний простір. Вона прагнула регулювати орфографію там, де українська була дозволена, і цензура інструктувала видавців, що за зразок правопису мала бути прийнята етимологічна орфографія «Зібрання творів на малоросійському діалекті» І. П. Котляревського [25], ставлячи мету не дати збільшити дистанцію між російською і українською нормами. В Емських інструкціях спеціально заборонялася так звана кулішівка, тобто фонетична орфографія, яку розробив П. Куліш. З погляду влади, вона становила не що інше, як збільшення розриву між «загальноросійською мовою» і «малоросійським діалектом» за допомогою формальних графічних засобів.

Ставлення влади імперії і великоросів до українців передбачало інтеграцію, засновану на принципі рівності індивідів з одночасною відмовою цій групі в інституалізації як національній меншині, тоді як щодо неслов'ян, а також західних слов'ян (поляків) принцип індивідуальної рівності заперечувався, але їхній статус національної меншості не ставився під питання.

Водночас, коли українець не приймав загальноросійської ідентичності, він, на відміну від представників інших етнічних груп, ставав в очах прибічників концепції великої російської нації відступником. У межах цієї концепції правильною була формула «одним українцем більше — отже, одним росіянином менше». «Обурливий і безглуздий софізм, ніби можливі дві російські народності (натяк на відому статтю М. Костомарова «Дві російські народності», де він говорив про малоросіян і великоросіян як про дві російські народності) і дві російські мови», — чітко визначав сутність тривог з приводу українофільства головний гонитель М. Костомарова М. Катков [13, с. 276]. Отже, сприйняття українського національного руху абсолютно відрізнялося від сприйняття інших національних рухів в імперії.

Таким чином, боротьба з українським рухом безпосередньо стосувалася питання про цілісність великоруського народу, а також про те, які території і яке населення створюють ядро імперії, котре передбачалося консолідувати в російську націю [21].

Ми зробили цей доволі великий відступ, щоб показати реальний стан справ з приводу наведених слів Андреаса Каппелера про так звану рівність українців і росіян. Єдине, що не сказав А. Каппелер, це те, що українцям було відмовлено в праві бути нацією. Але, попри всі перешкоди, нація українського народу формувалася, і в деталях це описали українські історики, що спирались у дослідженнях на відому книгу Мирослава Гроха, де йдеться про особливості становлення націй у Європі.

Та є дві обставини, які заважали українській нації в складі Російської імперії сформуватися до кінця. Перша — це репресії імперської влади щодо українського національного руху, і друга — це відчуття відсутності, до певної міри, «іншого» щодо російської сторони з боку українського народу, того ж національного руху. Перша обставина загальновідома й описана в дослідженнях. А ось щодо другої, то тут варто зупинитись детальніше. Підтвердженням справедливості такого висновку можуть бути петиції на адресу царя, уряду, звернення й накази виборців депутата Державної думи від України. В цілому в них є широкий спектр економічних, фінансових, політичних, культурних, національних, релігійних тем, які порушували перед владою мешканці всіх українських губерній у роки революції 1905–1907 рр. При цьому майже з двох тисяч документів [4] лише в третині автори говорять про себе в тому чи іншому зв'язку як про «малоросів». У більшості петицій та наказів їхні дописувачі прямо ідентифікують себе з «руськими людьми» й «людьми руського походження». Звичайно, ми тут можемо послатися на гру термінології і на те, що українські автори у зверненнях, петиціях тощо під вказаними термінами мали на увазі свою українськість. Але цей факт говорить про розмитість відчуття «іншого».

Тому є нагода поговорити саме про проблему «іншого». Теза передбачає антитезу. Для самовизначення і самоідентифікації окремо взятої особистості необхідний «інший», порівняно з яким вони ніби вираховують контури свого образу. Я зможу встановити особистісну ідентичність, установивши ті складові, які виділяють мене з середовища інших людей. Тут, як зазначав Е. Гусерль, «Я» конституюється за контрастом з «Ти». Водночас мені необхідно, щоб інші також сприймали мене як іншого щодо них.

Подібно й образи націй, народів, держав, формуються на перехресті взаємних мотивацій до само- і взаємопізнання один одного. З запитання «хто я?», яке людина ставить собі й іншим, впливає інше запитання: «на кого я схожа?». Відповідно, на запитання: «хто ми?», котре той чи інший народ

ставить собі, впливають запитання: «на кого ми схожі?» і чим ми відрізняємося від «них», тобто «інших?».

Інакше кажучи, ідентифікація досягається шляхом зіставлення, порівняння з іншими людьми, що належать до якоїсь іншої, сторонньої спільноти. В цьому розумінні ідентичність включає певний образ з кордону, межі, що відокремлює себе від інших, своїх від чужих, друзів від ворогів тощо. На цьому перетині виникають симпатії, антипатії, неприйнятне або товариське ставлення, ненависть, образ ворогів і/або товаришів тощо. Тут «інший» відіграє роль своєрідного референтного тла для самоствердження.

Іншими словами, сенс і призначення ідентичності проявляються за допомогою образу або образів ворогів. Як і будь-яка така конструкція, вона, природно, містить уявлення про антипод. Можна погоджуватися або не погоджуватися з моральними, виховними чи іншими настановами, але, як зазначав К. Шмітт, «те, що народи групуються за протилежностями товариш — ворог, що ця протилежність і сьогодні дійсна і дана як реальна можливість кожному народу, що існує політично, — це розумним чином заперечувати неможливо» [29, с. 43].

У такому розумінні поняття «ворог» просякнуте ідеологічним, політичним, публічним початком, воно тісно пов'язане з поняттями «суперечність», «конкуренція», «конфлікти», «агресія», «боротьба», «війна», що трактуються як зіткнення протилежних сил, організованих політично. Не випадково грецьке слово «polemios», що означає «ворог», походить від однокорінного слова «polemos», що означає війну в прямому розумінні слова.

Мабуть, у людській природі є потреба мати ворога — жорстокого і непримиренного, який має бути знищеним. Опозиційність, конфліктність, ворожість — це такі самі природні форми прояву відносин між людьми, як і взаємна симпатія, солідарність тощо. Інстинкт самозбереження й інстинкт боротьби — це дві сторони медалі.

Згідно з законом суперечності й за аналогією з протиставленням «ми — вони», «свої — чужі», «товариш — ворог», ідентичність обов'язково має бути підкріплена образом супротивника, зовнішнього ворога, який є могутнім стимулятором досягнення консолідації й ефективності людських спільнот. Як встановлено історичними, антропологічними й етнографічними дослідженнями, практика використання в людських спільнотах сторонніх, чужих, образу «Іншого», «Не-ми» як інструменту самоідентифікації або «офірних цапів» стара як сам світ. Вона сягає корінням у родоплемінне минуле людства. Спільний ворог, реальний або уявний, нерідко був початком, що забезпечував єдність і згуртованість племені або народу. Тому, якщо не було реального ворога, який би справді загрожував цій єдності й згуртованості, то його, відповідно, вигадували, конструювали.

Його раптове шезнення з певної причини, як правило, створює в племені, народі, країні відчуття порожнечі. За відсутності реального ворога його роль часто виконує уявний ворог. Зокрема, К. Лоренц описує поведінку самців риб, які, коли немає зовнішнього суперника, що претендує на контрольовану територію, можуть перенести агресію на власну сім'ю і знищити її [5, с. 9].

Отже, присутність зовнішнього ворога, «чужого», необхідна для стійкого існування найпростіших спільнот. Тому в будь-яких конфліктах взагалі й війнах зокрема неправильно бачити певну аберацію, відхилення від норми, тим більше, атавізм, результат неподоланих реліктів неандерталізму в людині тощо. Вони становлять цілком природні прояви людської природи, тому зберігаються як крайні засоби розв'язання проблем, що виникають між людьми, поки існують самі люди й людські спільноти.

Принцип пошуків і конструювання ворога присутній у всі часи та в усіх народів. Коли в сім'ї, колективі, країні справи йдуть погано, часто виникає спокуса знайти винуватців усіх бід ззовні. Офірними цапами-відбувайлами, як правило, виступають різноманітні релігійні, національні та інші меншини, а на міжнародному рівні — яка-небудь іноземна держава, яка плануватиме завоювання або пригнічення країни.

Головна функція контр-іміджу полягає в ідентифікації ворога, від якого йде загроза. Чужий — завчасне джерело небезпеки, страху. Пари «ми — вони», «свої — чужі», «свій — інший» відіграють роль регуляторів відносин між групами, колективами, спільнотами людей і, відповідно, у питаннях національної ідентифікації.

Якщо «Інший» «розмитий», нечіткий, тоді власна ідентифікація також буде розмитою, як це трапилося з формуванням української національності тієї частини українського народу, що перебувала в складі Російської імперії. Звичайно, тут були й інші чинники, але основним був образ «Іншого» і, як побачимо, зовсім особлива ситуація склалася для тих українців, що перебували в складі Австро-Угорщини.

Австро-Угорщина, загаломовідомо, була багатоетнічною імперією. В 1840-і рр. Австрія — «перша серед рівних» державотворчих «націй» імперій — взяла курс на онімечення населення і зміцнення централізму. Однак цей курс був неприйнятним для «другої серед рівних» — Угорщини. У відповідь на заміну Віднем латини як офіційної мови на німецьку Королівство Угорщини оголосило державною угорську мову. В імперії почалася «битва мов», під знаком якої проходили вся друга половина XIX — початок XX ст. і в яку були втягнуті всі народи, що населяли державу.

Напруження не спадало навіть після того, як у грудні 1867 р. австрійський парламент прийняв нову конституцію, чинну в державі, зокрема в Га-

личині, до розпаду Австро-Угорської імперії. Її декларативність була очевидною. Так, попри проголошені рівність громадян перед законом і доступність державних посад однаково для всіх, в уряді львівського намісника не було жодного українця. Всі найвищі посади в державі для українців теж були недосяжні.

Ухваливши на папері рівноправність усіх народів, конституція насправді запровадила поділ націй на панівні й поневолені. До останніх належали чехи, українці та словенці; панівними стали німці, поляки й італійці. Невдовзі після прийняття конституції поляки почали домагатися втілення своєї національної програми територіального федералізму. З цією метою 1871 р. для Галичини створили окреме міністерство, що його очолив поляк І. Горохольський. Ішлося про відокремлення Галичини й надання їй зовні рис суто польської провінції Австрійської держави. Цьому, безумовно, значною мірою сприяла так звана Галицька резолюція, котру Відень прийняв 1867 р., за нею поляки в Галичині набували особливого статусу.

Відтоді не лише політичні, а й культурні права українського населення, здобуті під час революції 1848 р., послідовно нівелювали. В Австрії між українським народом і урядом стояла польська шляхта, а пізніше — польське громадянство, яке й було головним ворогом політичних прав і свобод українства. Уряд відігравав роль своєрідного третейського судді, який то захищав права гнобителів, то лякав їх за допомогою гноблених. Проблему ускладнювала відсутність у системі політичних цінностей галицьких українців ідеї незалежної Української держави, яка з'явилася лише в останнє десятиріччя XIX ст. Правову платформу українського визвольного руху становили національно-культурницька програма; ідея соборності українського народу; концепція незалежної держави.

Політичний гніт західних українців поєднувався з національним. Зокрема, хоча Галичину, передусім Східну, заселяли переважно українці, «політична, економічна і культурна перевага цілком належала полякам. Австро-угорський уряд спирався в Галичині на польську аристократію, яка відігравала важливу роль. У її руках перебували всі місцеві адміністративні посади, суд і поліційне управління. З цього приводу один польський автор відверто заявляв, що «Галичина лише формально вважалася австрійською провінцією, з австрійською конституцією, австрійськими законами, австрійським правосуддям та адміністрацією, насправді ж все управління краєм, здійснення правосуддя і представництво краю перейшли до рук шляхтичів, які, обійшовши конституційні закони, впровадили в Галичині порядок терору, хабарництва і прямого насильства»» [15, с. 343].

З особливою рішучістю антиукраїнська політика здійснювалася в освіті. Навчали у Львівському університеті, інших вишах, професійно-тех-

нічних закладах Галичини польською мовою. Великої полонізації зазнали також середні школи або гімназії. 1914 р. в провінції налічувалося 96 польських і лише 6 українських гімназій, тобто по одній на кожні 42 тис. поляків і 520 тис. українців. У початкових школах польських класів було втричі більше, ніж українських [6, с. 346].

Українці зазнавали дискримінації на всіх рівнях. Так, 1907 р. польські культурні заклади дістали вдсятеро більшу фінансову підтримку, ніж українські [6, с. 346]. Інвестиції спрямовували, звичайно, в західну, польську частину провінції. На кожному кроці українці стикалися не лише з байдужістю, а й з активним опором уряду.

Корінне населення регіону не мирилося з важким становищем, ведучи вперту боротьбу за кожную установу, кожную посаду, кожне призначення, по суті, за кожне українське слово. На кривду і визиск воно відповідало все активнішим спротивом. Істотну роль у численних акціях протесту відігравали українські політичні партії, різноманітні організації, зокрема й молодіжні, громадські діячі.

Під могутнім натиском народних мас Австро-Угорщини, зокрема й західноукраїнських земель, влада імперії Габсбургів змушена була швидше провести реформу виборчої системи до парламенту (рейхсрату). Відповідно до закону від 28 січня 1907 р. було впроваджено загальне виборче право, щоправда недосконале. Ліквідувавши 1907 р. куріальну систему, уряд Австро-Угорщини зберіг низку цензів, що обмежували права простих трудівників. Новий виборчий закон не скасував старої системи дискримінації українського населення. Так, німці обирали одного депутата від 40 тис. осіб, а українці — від 102 тис. [6, с. 348]. У рейхсраті та в місцевих сеймах і далі домінували австрійські, угорські, польські, румунські великі землевласники та підприємці, урядовці. Тому трударі Галичини протягом 1907–1914 рр. не припиняли боротися за загальне виборче право до крайового сейму та органів місцевого самоврядування.

Яскравим виявом радикалізації національної боротьби українців стала справа польського графа Анджея Потоцького, натхненника та організатора антиукраїнської політики. Як намісник Галичини він мав широкі права, котрі давали йому змогу бути не стільки конституційним австрійським намісником, скільки самодержавцем краю. Зробивши Галичину своєю вотчиною, А. Потоцький привселюдно заявив, що тепер для українців влаштує друге Берестечко. Слово у графа не розходилося з ділом. Під час виборів до Галицького сейму 1908 р. у селі Коропець (нині Монастириського району Тернопільської обл.), від якого балотувався граф Казимир Бадені, було вбито селянина Марка Каганця. Перед тим він звинуватив претендента на депутатський мандат у виборчих махінаціях, зок-

рема у викраденні бюлетенів. На очах у всього села до М. Каганця підійшли троє австро-угорських жандармів і багнетами закололи його. «Це була остання крапля, — писав у ті дні Гнат Хоткевич, — котра переповнила чашу народного терпіння» [6, с. 348]. Одним із виразників глибокого обурення широких верств українства нестерпною сваволею галицької адміністрації став 23-річний студент Львівського університету Мирослав Січинський. 12 квітня 1908 р. він трьома пострілами смертельно поранив мучителя українського народу Потоцького. Ця подія дала сильний поштовх антиукраїнським настроям. У Львові за абсолютного невтручання поліції відбулися українські погроми. Шалену антиукраїнську пропаганду почала польська преса.

Можна констатувати, що на початку ХХ ст. польсько-український конфлікт із боротьби між двома національними елітами, за словами Ореста Субтельного, виріс у конфронтацію між двома народами, що набувала загрозливих масштабів [27, с. 290]. Радикалізація національного руху — як українського, так і польського — неминуче ставила на порядок денний питання: хто стане господарем у Східній Галичині? Доки воно не було остаточно вирішене, поляки робили все, щоб там утриматися, навіть порозумілися з росіянами. Польська адміністрація в Галичині мала підтримувати місцевих москвофілів, аби знищити український національний табір [22, с. 44–45], діючи за принципом: «Пусьціць Русіна на Русіна» [6, с. 65]. Така ситуація змушувала українців зміцнюватися ідейно й організаційно, щоб належно протистояти польським зазіханням.

Отже, можна сказати, що перед Першою Світовою війною галицькі українці завдяки широкій громадсько-політичній і культурній діяльності перетворилися на самосвідому національну спільноту, метою якої було самостійне політичне життя [14].

І ця спільнота була набагато більш викристалізована як нація порівняно з аморфністю тієї частини українців, що перебували в складі Російської імперії. Ця викристалізованість спостерігалася в діяльності керівництва ЗУНР порівняно з керівництвом з Центральної Ради і Директорії. Ця національна ідентичність українців Західної України проявляє себе більшою мірою, ніж в інших регіонах України, а особливо на Сході і Півдні.

Безпрецедентна швидкість, з якою національна ідея оволоділа народами і завдяки якій вона стала на початку ХХ ст. безумовною нормою, була б неможлива без фундаментальних змін у народній свідомості в Новий час [3, с. 231]. Спеціалісти з національних відносин майже однотайні в розумінні природи цих змін. В умовах, коли у людей похитнулася віра в те, що «Святе Письмо відкриває... шлях до істини» і що ієрархію в суспільстві наперед визначив Бог, вони, будучи вирваними модернізацією з соціально-

рольових осередків до індустріального станового суспільства, стикаються в новому для них світі з ідеєю нації, яка «хай буде вічно» [30].

Цій ідеї судилося стати для нового соціально дифузного, анонімного, атомізованого світу секулярною релігією. «Нація», яка за природою є, як показав Б. Андерсон, «уявною спільнотою», вкорінюючись у масовій свідомості завдяки діяльності інтелектуалів, перетворювалась потім на фундамент соціокультурного зв'язку і з групової інтеграції на реальну підставу продукування численних образів «Іншого» — етносів, культур, конфесій [4, с. 51].

Український народ, наслідуючи ті самі принципи, що й інші європейські народи, завдяки модернізації, у протистоянні з владою Російської й Австро-Угорської імперій як з «Іншими», створивши себе «уявною спільнотою», на початку ХХ ст. почав називатися українською нацією.

1. Андерсон Б. Воображаемые сообщества. Размышления об истоках и распространении национализма / Андерсон Б. — М. : КАНОН-пресс-Ц, Кучково поле, 2001. — 288 с.

2. Альтерматт У. Этнонационализм в Европе / Альтерматт У. — М. : Российский государственный гуманитарный университет, 2000. — 367 с.

3. Бройн Дж. Подходы к исследованию национализма / Дж. Бройн // Нации и национализм. — М. : Праксис, 2002. — С. 201–235.

4. Буховец О. Г. Социальные конфликты и крестьянская ментальность в российской империи начала XX века. Новые материалы, методы, результаты / Буховец О. Г. — М. : Ирбис, 1996. — 355 с.

5. Гаджиев К. С. Национальная идентичность: концептуальный аспект / К. С. Гаджиев // Вопросы философии. — 2011. — № 10. — С. 3–16.

6. Гей, там на горі «Січ» іде... Пропам'ятна книга «Січей». — Вінніпег, 1985. — 432 с.

7. Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX — XX століть / Грицак Я. — К. : Генеза, 1998. — 249 с.

8. Дашкевич Я. Нація і утворення Київської Русі / Я. Дашкевич // Формування української нації: історія та інтерпретації. Матеріали круглого столу істориків України. — Львів : Б/в, 1995. — С. 8–15.

9. Ісаєвич Я. Етнічне коріння української нації / Я. Ісаєвич // Формування української нації: історія та інтерпретації. Матеріали круглого столу істориків України. — Львів : Б/в, 1995. — С. 16–22.

10. Каппелер А. Мазепинцы, малороссы, хохлы: украинцы в этнической иерархии Российской империи / А. Каппелер // Россия-Украина: история взаимоотношений / Миллер А. И. (ред.). — М. : Языки русской культуры, 1997. — С. 125–144.

11. Касьянов Г. В. Теорії нації та націоналізму / Касьянов Г. В. — К. : Либідь, 1999. — 352 с.

12. Касьянов Г. В. Теорії нації та націоналізму. — Нарис 8 : [Електронний ресурс] / Касьянов Г. В. — Режим доступу : <http://litopys.org.ua/kasian/kas13.htm>

13. Катков М. Н. 1863 год. Собрание статей, по польскому вопросу, помещавшихся в Московских ведомостях, Русском Вестнике и Современной летописи / Катков М. Н. — Вып. 1. — М., 1887. — С. 76–277.

14. Лазарович М. Національно-політична думка західних українців у другій половині XIX — на початку ХХ століття : [Електронний ресурс] / Лазарович М. — Режим доступу : <http://exlibris.org.ua/lazarovyc1/r01.html>

15. Лановик Б. Історія України: навчальний посібник / Б. Лановик, М. Лазарович. — К. : Знання-Прес, 2001. — 698 с.
16. Ле Ридер Ж. Венский модерн и кризис идентичности / Ле Ридер Ж. — СПб. : Галина Скрипит, 2009. — 718 с. — (Австрийская библиотека).
17. Лисяк-Рудницький І. Формування українського народу й нації (методологічні завваги) / І. Лисяк-Рудницький // Історичні ессе. — К., 1994. — Т. 1. — 554 с.
18. Миллер А. Империя Романовых и национализм / Миллер А. — М. : Новое литературное обозрение, 2008. — 248 с.
19. Миллер А. Методологические проблемы изучения процессов формирования наций у восточных славян в поздний имперский период / А. Миллер // Белоруссия и Украина. История и культура. Ежегодник. — М. : Наука, 2003. — С. 67–72.
20. Миллер А. И. Украинский вопрос в политике властей в русском общественном мнении (вторая половина XIX века) / Миллер А. И. — М. : Алетей, 2000. — 265 с.
21. Миллер А. Формирование наций у восточных славян в XIX в. — проблема альтернативности и сравнительно-исторического контекста: [Электронный ресурс] / Миллер А. — Режим доступа : www.timeandspace.lviv.ua/miller45507.
22. Нагаєвський І. Історія Української держави двадцятого століття / Нагаєвський І. — К. : Український письменник, 1993. — 413 с.
23. Неменский О. Б. «Чтобы быть Руси без Руси». Украинство как национальный проект / О. Б. Неменский // Вопросы национализма. — 2011. — № 1. — Вып. 5. — С. 77–123.
24. Пономарьов А. Етнічність та етнічна історія України / Пономарьов А. — К., 1996. — 270 с.
25. Российский государственный исторический архив. — Ф. 776. — Оп. 11. — Д. 61 а. — Л. 41 об.
26. Смолій В. Як і коли почала формуватися українська нація / В. Смолій, О. Гуржій. — К. : Наукова думка, 1998. — 112 с.
27. Субтельний О. Україна: історія / Субтельний О. — К. : Либідь, 1991. — 720 с.
28. Храмов А. Национализм и модернизация: [Электронный ресурс] / Храмов А. — Режим доступа : <http://rodoslav.wordpress.com/>
29. Шмитт К. Понятие политического / К. Шмитт // Вопросы социологии. — 1992. — Т. 1. — № 1. — С. 35–67.
30. Яковенко И. Г. Украина и Россия: сюжеты соотнесенности : [Электронный ресурс] / И. Г. Яковенко // Вестник Европы. — 2005. — № 16. — Режим доступа : <http://magazines.russ.ru/vestnik/2005/16/ia5.html>
31. Buttle N. Critical Nationalism: a Liberal Prescription? / N. Buttle // Nations and Nationalism. — 2000. — № 1. — P. 111–127.
32. Gellner E. Nations and Nationalism / Gellner E. — Oxford : Blackwell, 1983.
33. Janowski M. Wavering Friendship: Liberal and National Ideas in Nineteenth Century East-Central Europe / M. Janowski // Ab Imperio. — 2000. — № 3–4. — P. 69–90.
34. John W. Slocum. Who and When, Were the Inorodtsy? The Evolution of the Category of «Aliens» in Imperial Russia / John W. Slocum // The Russian Review. — April, 1998. — P. 173–190.
35. Szporluk R. Ukraine: From an Imperial Periphery to a Sovereign State / R. Szporluk // Daedalus. — 1997. — Vol. 126. — № 3. — P. 89–92.